

FRANCESCO MANCONI

LES RELACIONS ECONÒMIQUES I SOCIALS DE CATALUNYA
AMB SARDENYA ENTRE L'EDAT MITJANA I L'EDAT MODERNA

1. En una bella síntesi històrica sobre l'expansió catalano-aragonesa al Mediterrani Mario Del Treppo ha il·lustrat perfectament la fisonomia de l'imperialisme català a la baixa Edat Mitjana. «Per l'amplitud i la complexitat del projecte — ha escrit Del Treppo — en el qual s'articulà llur expansió, que fou política, econòmica i al mateix temps cultural, i per la magnitud dels resultats assolits, l'edifici construït pels catalans al Mediterrani bé pot merèixer la denominació d'*imperi*. Paral·lelament a l'acció política i militar, la voluntat que la sostingué alimentà una ideologia que podem igualment qualificar d'imperial [...]. Aquest imperi elaborà una civilització pròpia, que en l'estil gòtic català de l'arquitectura civil, militar i religiosa tingué un dels senyals més peculiars i inconfusibles deixats en els països on aquesta s'expandí¹. La realització d'aquest enorme projecte fou possible — segons Del Treppo — per la singular liberalitat de les relacions que els dominadors catalans instauraven amb els pobles dominats, relacions caracteritzades per un respecte natural dels costums i de les cultures alienes i per la mutua incorporació de les civilitzacions, però sobretot per la relació política igualment singular vigent entre Corona i súbdits que tenia el seu fonament sòlid d'una banda en el *pactisme* i de l'altra en el sistema de delegació del poder perifèric: «Imperi i llibertat», insisteix Jaume Vicens i Vives, en la fórmula encunyada per a definir la civilització catalana en els segles de la seva expansió mediterrània².

Però aquesta visió convincent de dos historiadors tan autoritzats ¿és vàlida també per al cas de Sardenya, que ha estat una peça no menyspreable d'aquest imperi durant prop de dos segles? Certament no, si se cerca la resposta només en les reconstruccions dels esdeveniments polítics i militars de la conquesta de Sardenya.

Cal anar més enllà de l'horitzó restringit de la «història de les batalles» (una «història de la superficialitat», per a usar mots de Jacques Le

* Aquest treball reproduceix parcialment l'assaig *L'herència cultural*, publicat dins el volum *Els catalans a Sardenya* (Milà - Barcelona, 1984).

Goff), que no pot respondre en absolut a l'exigència d'una visió global i d'un coneixement de les estructures més profundes: i pot fer-ho encara menys en aquest cas, en què seculars i a vegades malintencionats escamoteigs historiogràfics, carència d'aquelles fonts dels arxius que són valorades per l'historiador social, una pèrdua de memòria històrica deguda en igual mesura a la pobresa material de l'illa i a antics endarreriments culturals obliguen a furgar àdhuc en els plecs més recòndits de la història de la civilització sarda. D'aquí, l'alternativa de l'estudi, no de les relacions de domini a nivell de jerarquies político-burocràtiques, sinó de les relacions materials i culturals entre la gent qualsevol, de les relacions de treball i de producció que afecten els sards i els catalans que venen a Sardenya habitualment per comerciar-hi, per cercar fortuna i després marxarne, però algunes vegades per romandre-hi i deixar llur empremta en la civilització de l'illa.

2. La relació entre sards i catalans fou en molts sentits una relació conflictiva, almenys en el període de llargues confrontacions feudals, àdhuc si no fou mai clara — com saben els historiadors — l'elecció d'un o un altre camp per part dels sards³.

No obstant i això, malgrat les guerres, les terribles crisis econòmiques i demogràfiques, les calamitats naturals que semblen esborrar-ho tot, a l'historiador li sembla, partint de la base de l'observació d'una innumerable quantitat d'elements, que a Sardenya la «contaminació» mediterrània de la civilització catalana té una de les comprovacions més evidents, des de les relacions econòmiques a les tradicions del poble, al culte dels sants, a la parla en àrees geogràfiques sardes diferents i distants, a les tradicions artístiques que traspuen un gust popular de gran interès històric.

No és per atzar que en la literatura de viatges de catalans a Sardenya entre els segles XIX i XX, no rica però sí significativa, apareix una i una altra vegada la impressió d'estupor, d'agradable sorpresa, que mostren intel·lectuals com Eduard Toda i Güell⁴ o Ramon Violant i Simorra⁵ — per a no citar-ne sino dos — davant d'un continu descobriment d'analogies, d'igualtats, de préstecs, d'influències inequívokes de la civilització catalana en la realitat de Sardenya, i no tan sols a Càller i a l'Alguer, sinó sovint — d'aquí, sobretot, la sorpresa — en els pobles més apartats de l'interior i de la muntanya. Tot això s'ha produït malgrat una condició política no favorable, és a dir malgrat esdeveniments bèl·lics tan llargs i dramàtics que condicionaren negativament la forma de govern dels catalans a Sardenya, per la qual cosa *libertas* i *pacisme*, per a tornar a la pregunta inicial, no tingueren manera d'arrelar en el context político-administratiu.

A la Sardenya del segle XIV la guerra, les calamitats naturals com les pestes, les caresties, els despoblaments, en resum, una conjuntura econòmica desfavorable (i no hi ha un circumstància històrica més exemplar que aquesta per a aplicar-hi el terme conjuntura)⁶, determinaren unes condicions de fons absolutament inadequades per a aplicar-hi formes de govern i relacions de producció en sintonia amb les habituals en l'exercici del domini per part d'aquesta potència mercantil.

Els esquemes d'organització del poder a les ciutats privilegiades i al camp, aplicats per mitjà d'una massissa força de coerció i de repressió a fi de tutelar a tot preu el principi del privilegi comercial d'uns pocs dominadors, expliquen llargament els danys que una guerra tan prolongada i tan devastadora produí en l'economia i en la societat sarda del segle XIV.

Conseqüentment, a manca de les més elementals condicions per a un control polític — i per tant econòmic — dels territoris dominats i per a un exercici pacífic de la pràctica d'explotació dels recursos materials i humans de Sardenya, l'imperialisme català no es pogué manifestar a l'illa segons els esquemes institucionals, econòmics i culturals aplicats en altres bandes. És significatiu que a Tortosa, l'any 1400, el parlament que hi fou convocat demanés al rei de limitar els poders dels governadors generals de l'illa perquè — ha escrit Del Treppo — «no es reforçés l'opinió que aquella rebel·lió — que tanmateix tenia uns altres orígens — depengués de llurs abusos i vexacions; en la mateixa ocasió aquells parlamentaris, precisant els límits del poder central, indicaven als mateixos sards quins eren llurs drets en l'exercici de l'autogovern»⁷. Aquest malestar institucional que tant preocupa els prohoms de Catalunya és l'altra cara del profund malestar econòmic de la Sardenya catalana durant tot el segle XIV.

3. No són pocs els problemes amb que els catalans es troben inopinadament després de la conquesta. El primer, potser el més greu, és el del despoblament, directament lligat a les terribles caresties i a les pestilències que delmen inexorablement les poblacions sardes a la segona meitat del Tres-cents. Un exemple que val per tots. Àdhuc a la ciutat, a Càller, l'any 1352, a conseqüència de la Gran Pesta del 1348, per la «mortaldat» — diu un document callarès — als mercaders catalans els manca mà d'obra sarda per al transport i el carregament a les naus fins i tot d'una mercaderia preciosa com la sal⁸.

La «penúria d'homes» de què parla John Day resulta més negativa que cap altre factor per a un procés productiu equilibrat i una relació correcta entre la ciutat i el camp. Les tradicionals produccions agríco-

les registren unes davallades espaordidores a conseqüència d'un abandó en massa de les terres conreades, que no es pot suplir amb les fallides temptatives de poblament que els catalans — que són, però, mercaders i artesans i no pas camperols — duen a terme diverses vegades⁹.

D'altra banda, la davallada de la producció agrícola no és només imputable a la crisi demogràfica sinó també als forts conflictes que esclaten entre la feudalitat sarda i la catalana per un cantó i l'administració reial per l'altre amb vista al control del mercat interior i sobretot del comerç amb l'exterior. Les rigoroses mesures reials a favor del fisc i de l'aprovisionament, que tendeixen a expropiar els feudataris del monopoli dels grans per tal d'afavorir la intervenció dels comerciants sardo-catalans com a intermediaris, provoquen resistències tenaces que es manifesten entre d'altres coses amb el contraband dels cereals, que els barons exporten per mitjà de carregadors no autoritzats. Són conegudes les enormes exportacions de grafetes amb menyspreu de les repetides prohibicions reials, dels poderosos feudataris Carròs, i no només per aquests.

Heus aquí la primera, greu esquerra en la relació entre l'economia del camp i l'economia mercantil; un hiat, en definitiva, en la relació entre les ciutats i la ruralia que cancel·la l'osmosi natural entre els carregadors de la costa i els graners de les planures i esdevé una relació de coacció, de prevaricació de les ciutats, seus del domini i del privilegi mercantil i burocràtic, sobre la ruralia, seu d'una gleba demacrada i oprimida per les càrregues fiscals dels feudataris laics i eclesiàstics¹⁰.

Les conseqüències són desastroses tant en el pla econòmic com en el polític. «D'aquí s'originà — ha escrit Ciro Manca — i es desenvolupà, en el transcurs de pocs lustres, una tenaç oposició del camp a les ciutats i dels feudataris a la Corona; oposició que, en alguns casos, acabà per convertir-se en hostilitat oberta, com mostren les rebel·lions del Logudor i d'Arborea. Però la primera conseqüència de la compressió en el feu de l'economia rural i de la separació d'aquesta darrera de l'economia ciutadana fou una disminució de riquesa, tant progressiva com segura»¹¹.

La guerra feudal és doncs l'altre factor del col·lapse econòmic de Sardenya a la segona meitat del segle XIV. La guerrilla estesa a àmplies zones de l'illa, l'inseguretat al camp i la conseqüent precarietat de les relacions de producció i d'intercanvi, l'altíssima mortalitat per causes bèl·liques a més de les higiènic-sanitàries, arriuen una economia que sota els pisans i en els primers temps de la dominació catalana — si no ens enganyen els fragmentaris indicadors econòmics de què di-

sposem — sembla era florent o, almenys, sana i equilibrada. En una situació prolongada de conflictivitat, que porta a un augment anormal dels abandons de terres conreades, de les desercions de pobles sencers, de la transformació en aiguamolls de vastes àrees productives, de fugues massives cap a la muntanya a l'empara de les guerres i del fisc, l'economia es transforma necessàriament en una economia de guerra. Es produeix poc i malament; es produeix gairebé exclusivament per a la guerra, fora del joc del mercat. La Corona esdevé, al cap i a la fi, el major consumidor i adquirent de mercaderies que serveixen per al proveïment de les tropes i l'interlocutor més interessant dels grans comerciants que fan préstecs en diners a canvi de llicències d'exportació de gra i d'altres productes agrícoles i ramaders¹².

D'aquest estament mercantil resident a Càller a la segona meitat del segle XIV, compost per un grup restringit de grans comerciants (entre els quals es destaquen Guiu i Julià Dedoni, Miquel Sarrovira i Jaume Xarch) i per un nucli més ampli de mitjans i petits «mercaders» i «cambiadors» que sovint són també els «patrons» de les naus, un parell de centenars de persones en total, Ciro Manca ens n'ha donat a conèixer les característiques essencials: els considerables guanys financers, la ràpida ascensió social, el paper propulsor de l'economia i de l'administració de la ciutat¹³.

El poder econòmic acrescut de l'estament mercantil es tradueix òbviament en poder polític. Així s'explica la concepció fortament dirigista de l'economia sarda, concebuda exclusivament en funció del privilegi de la ciutat mitjançant la prohibició de comerciar als pobles, de les discriminacions dels mercaders de nacionalitat estrangera a la Corona, de les rigoroses exclusions dels feudataris i dels sards del govern ciutadà. Però si els mercaders — o, més ben dit, alguns grans comerciants — obtenen avantatges notables de llur presència en el mercat sard, no es pot dir el mateix de la Corona ni de la gran feudalitat catalana. La guerra amb Arborea comporta costos financers i humans insuportables per un estat que ja en aquell temps, per un joc econòmic més complex d'abast mediterrani, s'encamina inexorablement cap a una crisi econòmica irreversible¹⁴.

Són molts els senyals del malestar que es deriva de la qüestió sarda i dels malhumors que serpegen entre l'aristocràcia catalana víctima, a Sardenya, de dramàtiques hemorràgies demogràfiques. Resulta eloqüent aquell cèlebre passatge dels *Anales* de Jerónimo Zurita en el qual es recorden les fortes objeccions elevades a la Corona el 1371 contra la prossecució de la guerra a Sardenya: «Fueron grandes y muy continuas las contribuciones y servicios que se hicieron al rey para la defensa de Cerdeña y sentian los pueblos mucha graveza porque eran

muy vejados de las imposiciones ordinarias y extraordinarias: y comunmente desdeñaban y despreciaban ya aquella conquista, que tanto costava al reyno, que no habia persona principal en el, que no hubiese perdido algun deudo muy cercano en las guerras pasadas. Decian que dejase el rey a Cerdeña para los mismos sardos, pues era una tierra miserable y pestilencial, y la gente della vilisima y vanisima: y que fuese guarida para los corsarios genoveses y poblacion de los desterrados y malhechores. ¿ Que premio eran sus bosques y montañas, llenas de fieras, etc.?...»¹⁵.

Els malhumors de l'opinió pública catalana per les dificultats no tant — o no tan sols — d'ordre militar, com d'ordre econòmic, demogràfic i climàtic són evidentment tan consistents i insistents que una quinzena d'anys abans Pere el Cerimoniós ja estava angoixat durant la seva permanència a l'illa pels mateixos problemes fins al punt de portar a terme una singularíssima propaganda a favor de l'illa per mitjà d'un sirventès compostat per ell mateix per exaltar «lo bon ayre e la noblesa desta isla de Cerdenya». I demana al seu oncle, al qual envia la composició poètica, que la divulgui a Catalunya entre tots els opositors interns «per tal que daço mils sapien veritat»¹⁶.

Les anècdotes — ho sabem — tenen un valor molt discutible en el pla historiogràfic: tanmateix aquests exemples són l'indici de dificultats enormes, com ens ensenya la rica literatura històrica de què disposem. Per què, doncs, la Corona catalano-aragonesa no abandona l'illa a la seva sort o — com diu Zurita—als corsaris genovesos? Els motius emergeixen de seguida així que hom analitza les proporcions d'intercanvi entre l'illa i la terra ferma catalana d'ençà dels primers anys del Tres-cents, si hom considera el paper gens menyspreable que Sardenya assumeix en la complexa trama mercantil mediterrània, si hom valora l'extraordinari abast econòmic d'alguns recursos naturals com la sal i el corall.

4. Els corrents del tràfic entre Catalunya i Sardenya arrenquen notòriament dels temps de la supremacia pisana i genovesa. Els atrevits mercaders catalans ja eren presents a l'illa abans de la conquesta i amb tenacitat s'havien anat retallant un petit espai a les places mercantils sardes. Obviament llur centre principal d'atenció és Càller, on, per exemple, l'any 1301 són tan nombrosos que poden disposar d'un cònsol per a la defensa de llurs interessos¹⁷. Però la plaça més interessant, potser també la més important en els anys a cavall entre els segles XIII i XIV és segurament Oristany¹⁸. A la capital del judicat d'Arborea mitjans i petits mercaders, que a vegades treballen per compte de grans comerciants barcelonesos, actuen sota la protecció del jutge i

dels notables locals, que els confien la comercialització dels productes de les rendes de les terres. No és un gran comerç: és el modest comerç del blat i del bestiar sard contra les manufactures provinents de Catalunya (teles, vaixelles, «scudellas et taglierios de terra», etc.), però és un comerç sòlid i segur que estableix lligams no tan sols financers sinó també culturals, i àdhuc de parentiu, amb establiments estables de famílies i de botigues. Ha estat escrit justament que Sardenya tenia per als mercaders catalans un interès especialment estratègic en la ruta mediterrània de les espècies, però també és veritat que la conquesta militar obre de bat a bat a la producció catalana les portes d'un nou mercat interessant. A Catalunya, però especialment a Barcelona, es troba concentrada durant el segle XIV i XV una producció industrial de gran abast, que no es limita només als productes de la florent i difosa indústria tèxtil, sinó que també abraça activitats artístiques i artesanes més modestes pel que fa al volum de la producció però que aporten grans lucre en el mercat mediterrani: des de la rica i refinada producció dels «platers» barcelonesos al treball del ferro, des de les cordes, la pell, la terrissa, els capells, els guants, les caixes de fusta, fins als articles de la pròspera indústria del corall¹⁹.

Un mercat quasi verge com el sard, on la producció local és destinada a l'autoconsum familiar als pobles i sobretot és limitada als utensilis essencials per una parca vida domèstica de camperols i de pastors, feia segurament enveja a l'estament mercantil català, als mitjans i petits mercaders, que són els qui freqüenten amb més assiduitat les ciutats i els ports sards i hi estableixen a vegades una base útil per a llurs comerços urbans. Sabem que aquest no era un comerç de grans profits, com el de la sal sarda²⁰, monopolitzat per la Corona, o com el del blat²¹, pràcticament en mans de l'omnipotent burgesia urbana i dels senyors feudals sardo-catalans, o com el del corall²², zelosament controlat pels grans mercaders barcelonesos i per llurs representants algueresos perquè era una mercaderia d'intercanvi essencial en el comerç mundial de les espècies. No obstant i això aquest modest flux comercial aquí ens interessa des del punt de vista més latament cultural, perquè sembla que és a través d'aquest canal que té lloc la part més rellevant de l'obra de penetració de la civilització catalana a Sardenya en els primers temps de la dominació.

Un flux modest, doncs, pel seu valor i també per la quantitat i la qualitat²³, però extraordinàriament ric per la varietat de les mercaderies i fins i tot — malgrat les guerres feudals i les incursions dels pirates — d'una acceptable regularitat.

5. Però vegem més de prop aquest comerç entre Catalunya i Sar-

denya, per entendre'n la importància no sols econòmica sinó també social i cultural.

Del Treppo ha calculat que en el segle XV — quan les relacions comercials entre Sardenya i la terra ferma catalana tenen manera de desenvolupar-se fora de l'acció constrictiva de l'economia de guerra — el valor de les mercaderies assegurades a Barcelona amb destinació a Sardenya no va superar mai el 10-15% del valor global de les exportacions barcelonines, llevat d'una punta excepcional del 19,2% en el període 1476-1493²⁴. Àdhuc la quantitat de les mercaderies portades a l'illa no és gaire gran: sabem — ens ho ha dit Carrère — que les naus que anaven a Sardenya eren generalment de petit tonatge i les que hi feien escala en la ruta d'Orient només s'aturaven per descarregar als ports sards molt poc temps, un dia, com a màxim dos, contra els sis dies de Mallorca i de Nàpols i els set dies dels ports sicilians²⁵. Tanmateix, aquestes petites naus, en el mateix període (1428-1493), registren en els ports de Sardenya un nombre d'entrades (334) que només és inferior al de Sicília (459) i gairebé és idèntic al del Lenguadoc i de Provença junts (336). Naturalment, l'Alguer és, amb 186 entrades, poc per sota les 220 de Palerm, el port més freqüentat: molt més que Nàpols (137 entrades), que Rodes (129) i que els ports sards de Càller (115), Bosa (22), Oristany i Porto Torres (només 4 cadascun)²⁶.

Si el volum de les operacions és escàs, resulten en canvi extraordinàriament variades les càrregues destinades a Sardenya²⁷. A diferència de les càrregues homogènies que van cap a les altres escales d'Orient i àdhuc de les mercaderies del tràfic Sardenya-Barcelona, poques i sempre les mateixes (quasi exclusivament, corall en brut «eixint de mar», gra, formatges, pells, llana en brut), les llistes de mercaderies diverses amb destinació a Sardenya són inacabables. Val la pena de fer-ne una llista, encara que sigui incompleta. Cap a mitjan segle XV la major part del tràfic des de Barcelona i dels ports de la costa catalana cap a Sardenya concerneix les teles, els famosos «draps de la terra», de modesta qualitat però de bon preu, produïts a les ciutats i als pobles de Catalunya. La varietat és enorme: va dels draps de Puigcerdà, de Sant Joan de les Abadesses, de Perpinyà, de Banyoles, els «frisons», els «burells» d'Olot, el «bistrò», als llins de Vic i a les «estopes» de Girona, fins a les teles d'Holanda, d'Alemanya, de Carcassona i a les «robes» de Mallorca; i, a més, lli, cotó blanc i blau, brodat, ras, vels de seda, «bonets» i capells de feltre, «barretes d'agulla», «sabateria» i «tapits»²⁸. Càller i l'Alguer es vesteixen a la catalana. Però només Càller i l'Alguer? Versemblantment també els pobles — i no només de la plana — reben la «contaminació» de les maneres de vestir imposades per la indústria tèxtil catalana. Esdevenen components essencials del vestit dels campe-

rols i dels pastors sards la molt estesa *berritta* (als anys cinquanta l'etnògraf Violant i Simorra estudia amb ostinada científicitat les mides d'aquesta lligadura, les maneres de portar-la, les analogies amb la «barretina», catalana, siciliana i napolitana²⁹: «des de Nàpols a Marsella / no floria un port sens ella», cantava Verdaguer) i els «barragans» teixits amb «burell», aquella tela negra i aspra, però impermeable i molt resistent, de la qual encara la iconografia sarda del segle XIX ens ha deixat eloqüents testimoniats³⁰ i que se perpetuan després amb l'*orbace* teixit en els telers domèstics de cada casa de poble sard³¹. I de telers domèstics importats, més exactament de pintes de teler, en tenim notícia per un contracte d'assegurança de la càrrega d'una nau de Barcelona a Càller datat el 5 d'octubre de 1458. Un altre exemple: la *burra*, el teixit de Gadoni, un poble de la muntanya sarda més apartada, ¿quina altra cosa és sinó el burell, de llana grossera dels mercaders catalans del Quatre-cents, el teixit entrellaçat de llana usat per fer habits, capots i cotes? Però aventurar-se en un terreny «minat» com el del mètode comparatiu i de la confrontació de les maneres de vestir-se i dels materials, complicaria el tema i ens portaria segurament lluny dels objectius que l'historiador, que no pretén substituir l'etnògraf, s'ha fixat per endavant³². És cert que el control del mercat sard per part de la indústria tèxtil catalana i dels seus comerciants, sempre preocupats per col·locar les enormes excedències de producció, esdevé complet i total no solament pels monopolis i els privilegis polítics dels mercaders catalans de les ciutats (bé que també a aquesta regla — cal dir-ho — ni ha excepcions, perquè són innombrables els documents que revelen les transgressions de la prohibició de comerciar en els pobles i són igualment nombrosos els documents que testifiquen la presència activa de comerciants pisans i genovesos fins i tot després de la victòria catalana definitiva), sinó especialment per la migradesa del teixit productiu de l'illa.

Si hom avança en l'examen de les manufactures catalanes objecte de comerç en el transcurs del segle XV (però — com confirma el *libre de compres i vendes* que portava a Càller del 1332 al 1338 el mercader barcelonès Joan Benet — els continguts de l'intercanvi no eren diferents a la primèria del segle XIV), hom percep millor la qualitat per dir-ho així «colonial» de la relació entre Catalunya i Sardenya. Ultra l'enorme varietat de draps i de gèneres de vestir i d'agençament, Sardenya importa de Barcelona i dels ports de la costa catalana i valenciana les mercaderies més diverses per a les exigències de la vida quotidiana («cera obrada», «vidre obrat», «jocs de cartes», «ganivets», «ploma d'oca», «flassades», «sabó moll», «pans pega», «matalassos»), per a l'alimentació (espècies, mel, oli, sal, sardina, tonyina, merluça, congre), per al tre-

ball («corda rodona», «fil ballesta», ganxets, canemàs, xarxes i «redasses» per a la pesca del corall, remes i veles per a barques, etc.), estris per a la casa («esparteria», «estores de jonc», bancs, «estrades», «cofres», «bancals», «olles de coure», «cassoles de coure», «olles de terra»)³³.

Segurament bona part d'aquests productes manufacturats — almenys els més refinats i costosos — eren destinats als consumidors catalans de les ciutats, mentre que les poblacions locals i dels pobles eren presumiblement excloses d'aquests consums «de luxe». Però ¿com pot ser, hem de demanar-nos que calgués importar estores de jonc o esparteria de fibres vegetals, cofres i taules de fusta, fins vaixel·la de terrissa (al segle XV es feien grans importacions de vaixel·la de Savona), és a dir productes d'una activitat artesana que sembla tenir a Sardenya uns orígens remots? Potser el camp sard no és en condicions a l'època medieval de donar a les ciutats res més que blat, formatge i carn? Potser manquen en els pobles forces demogràfiques per a conreus diversificats de la terra i manca també la capacitat manual per a produir les manufactures imprescindibles per a les necessitats dels ciutadans? O manquen les vies de comunicació entre les ciutats i el camp que assegurin els fluxos regulars de la comercialització? O falten arreu — especialment a les ciutats — el mínim d'estructures organitzatives del treball i un artesanat capaç d'aquest tipus de producció? O, per fi, manca globalment una condició de benestar econòmic que garanteixi un cert desenvolupament de l'activitat manufacturera i artesanal a les ciutats i a les àrees limítrofes? Són grans interrogants i com a tals destinats a no trobar ací més que respostes parcials i apressades, també per l'endarreriment dels estudis històrics sobre aquests fenòmens.

Tanmateix és prou fàcil de concloure que Sardenya representa un cas exemplar de subordinació en la relació econòmica i comercial entre el Principat i els països del Mediterrani mitjà.

6. Si els mercaders barcelonins (són sobretot ells els qui controlen el mercat sard) conceben els ports dels regnes de Nàpols, de Sicília i del Nord d'Àfrica com la sortida vital de les manufactures catalanes i com les bases per a l'adquisició dels productes agrícoles i les matèries primeres necessàries per a llur alimentació i per al treball de llurs artesans, per al mercat sard aquesta regla, dictada per un poder hegemònic sense limitacions, apareix particularment fèrria.

La sal, i encara més el blat (però cal no exagerar la importància d'aquest comerç, esdevingut aleatori per l'extremada variabilitat de les collites sardes, si és veritat que en un període de temps més aviat ampli, 1400-1460, les adquisicions de blat fetes a Sardenya per un gran consumidor com el municipi de Barcelona són només de 13.765 quar-

teres, davant les puntes de 261.000 quarteres adquirides a Sicília i d'almenys 137.488 quarteres a Aragó)³⁴, però sobretot el corall en brut són importats a canvi de tota mena de productes manufacturats i de mercaderies rares, compreses les espècies orientals per a les quals Barcelona constitueix un mercat europeu de redistribució³⁵. Gràcies a l'extraordinària importància econòmica del corall (en el període juliol-setembre de 1434 el valor total — segons els càlculs de Del Treppo — de les importacions barcelonenses de Sardenya és de 8.666 lliures barcelonenses: el valor del corall importat és de 7.513 lliures³⁶, l'Alguer és meta freqüent de les naus barcelonenses, i no solament de naus de brevíssimes estaries, sinó de mariners, de patrons de barques per a corallar, d'assalariats dedicats a la pesca, de petits i mitjans empresaris que constitueixen una població flotant que sol residir a l'Alguer de Pasqua a Sant Miquel, a la darrerria de setembre³⁷.

Éls guanys de la pesca i del comerç del corall en brut són tan alts que algunes famílies de comerciants que s'enriqueixen en poc temps — és el cas dels Carcassona — s'hi instal·len establement³⁸, mentre que d'altres hi resideixen com a ciutadans algueresos durant llargs períodes, fins de 10 o 15 anys, per tornar després a Barcelona i recuperar-ne la ciutadania.

És una indústria la del corall que no coneix crisis ni abandons. L'escriptor sard Antonio Lo Fraso, al pròleg de la seva *Fortuna de amor*, ens diu que en el segle XVI a l'Alguer ben bé dues-centes barques i dos mil homes es dedicaven a la pesca del corall³⁹; encara al segle XVII quan l'illa toca fons en la crisi econòmica, l'Alguer és encara una destinació estacional de barques «per corallar»⁴⁰. Tota aquesta gent crea a la ciutat necessitats, consums, petits comerços, una dinàmica no menyspreable i no tant en el pla econòmic (àdhuc si hom ho importa tot de Barcelona per als residents, fins i tot el vi i els pans de sal) com en el pla cultural, és a dir, de la difusió del gust i de las maneres civils de viure i de pensar que ens remetent a allò que hem dit inicialment. No és una cultura d'élite (tot i que el 1517, arriba a l'Alguer amb un seguici de 12 persones i 8 caixas d'equipatge, procedent de Sant Feliu de Guíxols, l'abat Joan Mai i la seva cunyada Elionor, muller d'aquell Miquel Mai, aristòcrata barcelonès resident per molt de temps a l'illa amb missions d'administrador per compte de la Corona, gran delegat de l'emperador Carles V, bibliòfil d'àlè europeu i gran col·leccionista de pintures, de brocats, de marbres i de bronzes antics)⁴¹, sinó una cultura popular, gairebé subterrània, que ha deixat una empremta indeleble a la ciutat i en la gent, quasi tota sarda i italiana, que en els últims dos o tres segles ha repoblat la ciutat.

Això mateix val per a Càller, que no té la riquesa del corall, però

és, més enllà de les limitacions del domini, la sortida natural al mar de la producció de blat dels Campidans i de la producció pastoral dels pujols i de les muntanyes fins a les Barbàgies. Després dels turmentadors esdeveniments del segle XIV i de la primera meitat del XV (encara l'any 1418 i el 1444 els Consellers de Càller lamenten la fugida del Castell, per a tornar a Catalunya, dels mercaders que hi viuen)⁴² l'economia de la capital del regne coneix un inesperat redreç al voltant del 1480, quan — pot semblar una paradoxa i en canvi hi ha una estreta connexió entre els dos fenòmens — la crisi de l'economia catalana ateny la seva culminació. Al Castell hi actua ara un discret nombre de mercaders barcelonesos, mallorquins i valencians, potser desarrelats, expulsats per la crisi de la terra d'origen⁴³.

Aquests teixeixen una no menyspreable xarxa d'afers amb els altres països de la Corona i àdhuc amb les places comercials del Nord d'Itàlia i — com testifiquen les actes notarials callereses — adquireixen a la ciutat terrenys, cases, serfs. Un fenomen anàleg, potser amb efectes econòmics i demogràfics encara més visibles, es verifica a Sàsser, que sembla que hagi recuperat la seva antiga l'economia de gran aglomeració urbana, la més gran de l'illa (John Day ha calculat un desenvolupament demogràfic del Logudoro de l'ordre del 250% en el període 1485-1583)⁴⁴, i la seva igualment tradicional funció de centre de recollida i de redistribució de la producció agrícola del Logudoro que experimenta, després de la fi de la guerra a Sardenya, un creixement del 50%.

7. Al costat de l'estament mercantil es va reforçant a les dues ciutats el nucli dels qui exerceixen les professions liberals (metges, apotecaris, cirurgians) i sobretot l'estament dels artesans fins llavors marginal i circumscrit a poques categories⁴⁵. La raó de la presència reduïda d'aquesta força social a les ciutats sardes és coneguda. La completa dependència del mercat sard de la indústria manufacturera catalana havia estroncat així que naixia qualsevol tímid intent que sorgissin activitats de transformació de les matèries primeres. El cas dels *argentiers* és exemplar: després d'una momentània presència que seguí de prop la conquesta, determinada pel miratge d'uns enriquiments fàcils amb l'explotació de les mines de Vila d'Esglésies⁴⁶, aquests artesans gairebé desapareixen a Càller i desapareixen del tot a Vila d'Esglésies no solament per la decadència d'ambdós centres sinó també perquè llurs obres d'una banda són netament superades per les esplèndides manufactures que provenen de Barcelona i de l'altra no tenen sortida a causa de l'exigüitat del mercat local.

No és diferent l'experiència d'altres activitats artesanals, incompati-

bles amb la poderosa indústria manufacturera catalana i en definitiva amb el sistema econòmic de l'imperi comercial del qual Sardenya formava part.

Ho confirma el fet que els gremis — o més exactament en un primer temps les «confraries»⁴⁷ — com estructura social i de treball fan llur aparició només al voltant de la meitat del segle XV (tenim notícia de l'estatut del 1426 dels sastres calleresos i dels estatuts, també de Càller, dels sabaters i dels sellers del 1470 i dels paletes del 1473)⁴⁸ i que les Ordenacions dels Consellers de Càller —el primer codi és de mitjan segle XIV, de la primeria del XV el segon— i les Ordenances d'Hug d'Arborea per a Sàsser del 1381 es limiten a reglamentar les tarifes i les formes d'exercici d'alguns oficis (picapedrers, ferrers, boters, sastres, forners) més corrents i més directament lligats a les necessitats immediates i quotidianes de la població⁴⁹. L'associacionisme artesà i obrer té en canvi un floreixement imponent entre els segles XV i XVI. Els estatuts de les associacions d'oficis, els únics documents que ens queden d'aquesta consistent realitat social, àdhuc si no ho diuen tot, diuen prou sobre les maneres com es formaren les corporacions rigorosament modelades sobre les «confraries» i sobre el «oficis» barcelonins, sobre llur estructura i sobre les regles internes, sobre les garanties de qualitat per als consumidors, sobre el deures religiosos i d'auxili, però especialment deixen entreveure allò que fou el pes social i el llegat cultural — realment enorme — per a la cultura de Sardenya dels mestres catalans trasplantats a l'illa⁵⁰.

Resseguir les dates de constitució de les «confraries» (i deprés dels gremis) permet de seguir l'evolució de l'economia urbana que, mitjançant una immigració considerable d'artesans barcelonesos i mallorquins (els cognoms catalans dels «obrers» i dels «majorals» que apareixen en els estatuts són al començament majoritaris, si no la totalitat, per a certs oficis), va consolidant una estructura productiva de transformació força articulada. Els primers pocs oficis exercits en el segle XIV es limiten substancialment al sector de la construcció i dels transports: l'excel·lent llibre de Giro Manca sobre els comptes del mercader Miquel Sarrovira ens ho diu tot sobre els «mestres d'axe [aixà] e de paleta», sobre els «manobres» i els «macips»; i també sobre els «bastaixos» i els «carradors» calleresos, sobre els barquers de la Llàpola de Càller, tots catalans, una élite dedicada a traginar les mercaderies del moll a les naus ancorades al port⁵¹. D'altra banda, àdhuc les activitats artesanals de les quals tenim notícia per les *Ordenacions* callereses estan limitades a les dels argenters, dels assaonadors de pells, dels forners i dels picapedrers; però ja en el segon codi s'entreveu una major articulació i especialització del treball, que assolirà en el segle XVI una ri-

quesa notable — si no plenitud — de l'espectre de la producció⁵².

És impossible — precisament per la manca de documents diversos dels estatuts — quantificar la producció i la consistència associativa o valorar exactament la qualitat i les característiques formals dels productes de les diverses arts, així com el paper d'aquestes en la dinàmica social de les ciutats sardes. És cert, però, que el fenomen associatiu assoleix proporcions notables a les àrees urbanes com a reflex de l'evolució de l'economia sarda. Tots — o quasi tots — els productes manufacturats que abans venien de Barcelona o dels ports de la costa catalana semblen ésser ara obra dels sellers, basters, espasers, «conxadors», fusters, boters, «mestres de molins», pellissers, sabaters, sastres, «mestres d'aixa e de carros» (i la llista podria continuar) que tenen llurs botigues a Càller, a Sàsser, a l'Alguer, a Oristany, a Vila d'Esglésies.

A manca de certes documentals, és bo de no exagerar l'abast d'aquest *boom* econòmic: allò que cal posar en evidència, en canvi, és la importància del fet des del punt de vista cultural si — com es desprèn de diversos estudis històrico-lingüístics — la llengua dels estatuts i per tant dels treballadors (a Sàsser, com a Càller o a l'Alguer, desmentits alguns llocs comuns sobre una distribució geogràfica limitada de la parla catalana a Sardenya), els càrrecs socials, l'argot dels oficis, tot és català⁵³. És una tradició totalitzadora i també de llarga durada, si tenim present que encara a la darrereria del segle XVII els artesans escriuen llurs estatuts en català i fan esment explícit a la tradició barcelonina en les maneres de regular l'art, que — un altre exemple — els estatuts del 1631 dels argenters i dels joiers, escrits en català, seran traduïts a l'italià només l'any 1834 per a l'ús administratiu del ministeri savoia per als Afers de Sardenya⁵⁴.

8. No tot és inmòbil, però, en el món del treball sardo-català. En els primers temps els «mestres» són tots catalans, però després, ja a mitjan segle XVI, també els sards — primer dedicats als oficis humils i no especialitzats — accedeixen als cims de l'estructura gremial: l'ofici és finalment patrimoni dels sards, i amb això tot el que hi és connectat, el gust, la traça, la tècnica, la tradició, la disciplina, l'ètica del treball, la solidaritat de cos, etc.

Amb l'ampliació de l'espectre dels oficis exercits s'accentua l'especialització, la divisió més gran del treball (els gremis en una primera fase comprenien diversos oficis i especialitzacions, però després s'anaren fraccionant) que és pròpia d'economies i societats desenvolupades.

Però aquesta important evolució ¿ només es verifica a les quatre o cinc ciutats on es constitueixen els gremis ¿ I la influència catalana so-

bre les maneres de treballar i sobre la producció — per a romandre dins l'objecte del nostre estudi — ¿es limita a l'àmbit urbà? Amb seguretat s'ha de respondre que no. Els pobles habitualment tenen una estructura productiva de transformació reduïda a l'essencial, com a màxim un ferrer per a forjar o per a reparar els instruments agrícoles, un fuster per a fer finestres i portes, un boter a les zones vinicoles, uns quants paletes, i, encara, a segons quins pobles les feines estacionals i complementàries de la talla, del trenat i del teixit. Però en general importen de la ciutat — mitjançant el sistema de distribució, elemental però al mateix temps capil·lar, constituït pels venedors ambulants — les manufactures que el poble necessita⁵⁵. En els pobles, doncs, es repeteix respecte a les ciutats la relació de subordinació comercial que hi havia anteriorment entre les ciutats sardes i Barcelona. La comercialització dels productes manufacturats provinents de les ciutats «catalanes» de l'illa és encara el canal de difusió més sòlid de les formes de vida, dels costums, dels gustos, en una paraula de la cultura popular.

Però la relació entre ciutats i pobles a vegades anava més enllà dels aspectes merament comercials, per a concretar-se en una veritable i autèntica relació pedagògica pel que respecta a les categories artesanes. Sovint els joves aprenents de poble s'«encarten», van en una botiga de ciutat al costat d'un mestre, com fa l'any 1562 Salvador Agus de Villasalto que s'«encarta» a la botiga del ferrer Gontini Marongio d'Estampatx a Càller. Contra l'obligació de fidelitat i de subordinació dels mossos «encartats» els mestres garanteixen d'ensenyar-los l'ofici, de tenir-los a casa, de vestir-los, alimentar-los i curar-los en cas de malaltia. Potser aquest és el canal principal de difusió del saber popular i de la tradició catalana a Sardenya en el període que va del segle XVI al XVII.

Un parell d'exemples poden resultar clarificadors. Els estatuts de la «mestrança dels ferrers y demes ofissiers a ella agregats», reformats l'any 1634, prescriuen com a prova d'admissió al gremi l'execució d'obres com «una grellas, una destral, una marra catalana» per als «ferrers de obra grossa», un «bofetó mollas foras a la catalana» per als «pedregualers», una «copa valenciana» per als calderers⁵⁶.

A més: en els capítols que els rajolers i els altres «mestres de terralla» es donen a Càller l'any 1689 hom manifesta la preocupació per la inundació del mercat local de productes de poc valor del ram, de «regiolas», «teulas», «cadúfols», «canons», «testus», «cossis» mal pastats i mal cuits, ben diferents dels ben fets i de llarga durada que es produïen en un altre temps. L'exigència per als rajolers calleresos és de tornar a la tradició, de controlar els productes i descartar els de poca qualitat que Càller importa dels centres de producció dels voltants com Oristany,

Sant Gaví i Decimomannu⁵⁷. És, doncs, la tradició, que encara resulta molt viva després d'una mica més de quatre segles d'ençà de l'inici de la presència catalana a l'illa, perquè la manera de treballar i les regles de l'art havien romàs fidels — com diuen molts estatus de gremis — «al costum i a la usança de Barcelona».

Els exemples podrien continuar, si hom colgués espigolar en els pocs documents a la nostra disposició. Però jo crec que encara són més convincents les confrontacions de manufactures sardes i catalanes que confirmen els paral·lelismes culturals destacats fa una trentena d'anys per l'etnògraf Violant i Simorra sobre la base d'aquest document insubstituïble de materials etnogràfics sards que és *L'arte sarda* de G.U. Arata i G. Biasi⁵⁸.

9. Però les confrontacions no ho diuen tot sobre l'enorme incidència de l'ensenyament cultural dels mestres artesans i sardo-catalans: no diuen res — per exemple — de la fortíssima contaminació a cada àrea lingüística, incloses les que, com la Gal lura o el Logudoro o les Barbàgies habitualment són considerades immunes a las paraules catalanes del treball i de la vida domèstica; no diuen res ni tan sols de la importància de l'associacionisme gremial com a canal de difusió — tan essencial com la mateixa organització de l'Església, si no més — de la religiositat popular i, en particular, del culte d'alguns sants de tradició típicament catalana com Sant Elm, Santa Eulàlia, la Mare de Déu de Montserrat, la de Bonaire i la de la Mercè, Sant Eloi, Sant Jordi⁵⁹.

Precisament en les pràctiques de devoció dels gremis i en el costum català de construir capelles socials a les esglésies i als claustres té l'origen en bona mesura el més imposant i difós fenomen artístic de la Sardènia medieval, la construcció d'edificis religiosos dotats d'ornaments, pintures i estàtues concebuts segons les formes del gòtic català. Si en alguna mesura aquest fervor constructiu es pot imputar a la política religiosa de la Corona que introdueix nous ordres monàstics de provada tradició i fidelitat catalana, com els Mercedaris, vehicle d'una acció educativa no pas menyspreable, també es veritat que la difusió de l'art català té lloc pels canals laics dels gremis, dels senyors feudals i fins dels comerciants i de les comunitats municipals.

La història de l'art sardo-català segueix òbviament el desenvolupament dels esdeveniments militars i econòmics de la dominació i els recorreguts històrics de la penetració catalana a l'illa. Si en els primers temps l'activitat en construcció d'esglésies (a Sardènia es construeixen sobretot esglésies perquè hi manquen persones amb la riquesa i la disponibilitat necessàries per a encarregar l'edificació — i l'edificació amb materials no caducs — dels esplèndids palaus gòtics de Barcelo-

na i de Sicília) es limita a les ciutats, més tard, amb el tombant econòmic de la fi del segle XV, el gòtic català surt de les muralles urbanes per a difondre's als pobles, per a escampar-se essencialment en tres, potser quatre, direccions. Si hom té present el mapa de l'illa, hom constata fàcilment que el gòtic català es difon des de les ciutats en forma de ventall i toca els pobles compresos en àrees més o menys vastes, més o menys amples i profundes, segons la força de penetració de l'economia i de la cultura de cada ciutat.

Així, mentre que la zona d'expansió de Càller és enorme (d'una banda, s'eixampla des de la ciutat i dels pobles dels voltants — Quart, Maracalagonis i Settimo San Pietro — fins a Serramanna, Villacidro i Guspini, i, de l'altra, fins a Vilamar, Mandas, Tuili, per a remuntar després la muntanya de la Barbagia fins a Sorgono, a Aritzo, a Gavoi i a Mamoiada), les àrees d'irradiació de Sasser (substancialment l'Anglona de Laerru, Sèdini i Perfugas i la Gal.lura amb Tempio) i de l'Alguer (amb l'esplèndida florida d'esglésies al Logudoro i al Meilogu, de Thiesi, a Padria, a Pozzomaggiore, a Semèstene, a Cossoine, etc.) son mes reduïdes i les de Vila d'Esglésies i d'Oristany son limitadíssimes.

Els estudis d'història de l'art sardo-català tenen una llarga i prestigiosa tradició⁶⁰. Per això ho sabem, si no tot, sens dubte molt sobre els encàrrecs de retaules i d'estàtues cursats als tallers barcelonins des del començament del segle XIV, coneixem els pintors i els escultors trasplantats a Càller i a Sàsser, on obren botiga i fan escola, estem assabentats de les analogies i de les peculiaritats arquitectòniques dels edificis religiosos. I sabem també fins quin punt aquesta cultura de la imatge i de la pedra arrelà a l'illa, tot restant substancialment fidel a les formes del gòtic provinent de Barcelona, però prenent connotacions cada cop més peculiars amb el pas del temps. Del gust culte de les obres dels artistes barcelonins exportades a les ciutats sardes s'arriba amb els segles a la reinterpretació popular de les mestrances locals. És un fenomen que afecta no tan sols els picapedrers que construeixen y esculpeixen capitells o llindes per a esglésies com — cito a l'atzar — les parroquials de Sestu, de Vilamar, de Gadoni o de Thiesi, sinó també els platers dels tallers calleresos y sassaresos⁶¹ que trameten, a través del comerç ambulant, llurs productes de poc preu però de bona tradició a les esglesioles dels pobles de l'interior, o bé els pintors dels tallers calleresos estudiats per Carlo Aru⁶² que decoren les esglésies de pobles perduts com Urzulei, Lotzorai, Sorgono i Girasole amb llurs retaules, potser modestos quant a la qualitat pictòrica però fonamentals com a vehicle de comunicació cultural. Ha estat escrit que els retaules eren màquines escèniques al servei del culte: hi afegiria que han estat així mateix — col.locats com eren a l'únic lloc de socialització dels po-

bles sards — un mitjà de comunicació de massa important no sols en l'aspecte de la devoció sinó especialment en la transmissió d'un conjunt de sabers i de competències (els del pintor, de l'escultor, del tallista, del daurador, del fuster) als tallers artesans del poble. És una cultura, és un gust, és una sabiduria tècnica que s'afermen a tot arreu de l'illa i hi arrelen també en profunditat. Durant tot el segle XVI l'arquitectura sarda és gòtica i, encara en el segle XVII resisteix, almenys als pobles, l'ofensiva dels nous models culturals portats pels jesuïtes. La tradició, almenys com a tècnica de l'edificació encara resisteix: sovint els picapedrers, constrets a aplicar els nous esquemes classicitzants, es repleguen a la fi (és el que s'esdevé el 1580 a la cúpula de l'església jesuítica de Santa Caterina, a Sàsser) a les tècniques constructives gòtiques, les úniques que dominaven totalment. ¿Insuficiència en l'ofici de «mestre de cases» o conservadorisme tossut? Es difícil de dir-ho. Potser una mica de cada cosa. Es veritat que el nou gust «renaixentista», fruit d'una imposició de la cultura castellana, preval quasi tot seguit a les ciutats: però fora dels circuits culturals d'élite, sobretot als pobles de les regions interiors, els «picapedrers» romandran aferrats a la tradició gòtica i, tant al Campidà com al Mârghine, tant a la comarca de Bosa com a la Barbagia, continuaran construint edificis civils amb portals, finestres i arquitraus que tradueixen escrupolosament els models catalans. Durant tot el segle XVII (ho testimonien les dates gravades sobre el marès o la pedra volcànica dels arquitraus) es construiran portals adovellats de mig punt, finestres d'arc rebaixat i sovint simplificat fins a l'extrem en forma d'un motiu en flama a penes apuntat al mig de l'arquitrau. Es l'índex d'un gust difús, d'una tradició popular tan arrelada que es perpetua fins quan no té cap sentit arquitectònic, rica d'un origen històric tan llunyà que segurament s'esmuny fins als picapedrers de Macomer i de Santulussurgiu.

Arribats en aquest punt, sembla legítim reconèixer a Sardenya una compenetració entre sards i catalans veritablement total, que esborra les antigues barreres jurídiques imposades pels dominadors per a la protecció dels privilegis dels comerciants i per a la consolidació del poder feudal. Ja a la fi del segle XV — segons Francesco Loddo Canepa — «els descendents dels primers barons aragonesos, catalans, valencians i mallorquins, residents a Sardenya des de moltes generacions, s'anaven gradualment considerant sards», mentre que els sards, ja en els primers anys de la tercera dècada del segle XVI entren a formar part de l'òrgan més exclusiu creat pels conqueridors, el consell municipal de Càller. Però l'equiparació dels sards als catalans establerta amb crides i cartes reials és una altra imposició del poder y potser àdhuc de la historiografia: els processos històrics als quals cal parar

esment en aquest cas són els de més llarga durada, els que es reflecteixen en la llengua, en les tradicions populars, en la religiositat, en la cultura material, és a dir, el processos que sens dubte són menys perceptibles, de tal manera que, paradoxalment, la compenetració ha tingut lloc només quan els dos pobles — el català i el sard — ja han perdut la memòria històrica de llurs relacions.

NOTE

¹ M. DEL TREPPO, *L'espansione catalano-aragonese nel Mediterraneo*, dins *Nuove questioni di storia medievale*, Milà 1964, p. 288.

² *Ivi*, pp. 289-290.

³ Vegeu sobre aquest argument sobretot l'ample estudi de B. ANATRA, *Dall'unificazione aragonese ai Savoia* (dins J. DAY - B. ANATRA - L. SCARAFFIA, *La Sardegna medioevale e moderna*, vol. X de la *Storia d'Italia UTET*, Torí 1984).

⁴ E. TODA I GUÉLL, *Un poble català d'Italia. L'Alguer*, Barcelona 1888 (ed. it. *L'Alguer. Un popolo catalano d'Italia*, a cura de R. CARIA, Sàsser 1981); *Id.*, *La poesia catalana a Sardenya*, Barcelona 1887; *Id.*, *La dominación española en Cerdeña*, dins «Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid», 1888; *Id.*, *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona 1903.

⁵ R. VIOLANT I SIMORRA, *Paralelismes culturals entre Sardenya, Catalunya i Balears*, dins «Studi Sardi», vol. IX (1949), pp. 277-298.

⁶ Sobre aquest argument vegeu especialment J. DAY, *Malibus démentis? Sous-peuplement chronique et calamités démographiques en Sardaigne au bas Moyen Age*, dins «Annales E.S.C.», XXX, 1975; *Id.*, *Alle origini della povertà rurale*, dins *Le opere e i giorni. Contadini e pastori nella Sardegna tradizionale*, a cura de F. MANCONI i G. ANTONIONI, Milà 1982; *Id.* *La restructuration démographique de la Sardaigne aux XVI e XV siècles*, dins *Strutture familiari, epidemie, migrazioni nell'Italia medievale*, a cura de R. COMBA, G. PICCINNI, G. PINTO, Nàpols 1984; *Id.*, *L'economia de la Sardenya catalana*, dins *Els catalans a Sardenya* (ed. italiana *I catalani in Sardegna*), a cura de J. CARBONELL i F. MANCONI, Milà-Barcelona 1984.

⁷ M. DEL TREPPO, *L'espansione catalano-aragonese*, cit., p. 290.

⁸ ARCHIVIO DI STATO DI CAGLIARI, *Antico Archivio Regio*, reg. B6, c. 179.

⁹ A. ERA, *Popolamento e ripopolamento dei territori conquistati in Sardegna dai catalano-aragonesi*, dins «Studi Saresesi», s. II, vol. 6º, 1928, pp. 63-76; A. ARAGÓ CABANAS, *La repoblación de Sàsser bajo Alfonso el Benigno (1330-1336)*, dins *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragón d'ací en avant*: ACHCA, VI, Madrid 1959; A. ERA, *Provvedimenti per il ripopolamento di Sassari e di Alghero nel 1350-61*, dins ACHCA, VI, Madrid 1959, pp. 551-559.

¹⁰ C. MANCA, *Fonti e orientamenti per la storia economica della Sardegna aragonese*, Pàdua 1967, pp. 7 ss; M. TANGHERONI, *Alcuni aspetti della politica mediterranea*

di Giacomo II d'Aragona alla fine del suo regno, dins «Annali della Facoltà di Lettere, Filosofia e Magistero dell'Università di Cagliari», XXXII (1969); ID., *Aspetti del commercio dei cereali nei Paesi della Corona d'Aragona. La Sardegna*, Pisa 1981, pp. 143 ss.

¹¹ C. MANCA, *Colonie iberiche in Italia nei secoli XIV e XV*, Pisa 1974, p. 15.

¹² C. MANCA, *Fonti e orientamenti*, cit.; ID., *Colonie iberiche*, cit., *passim*.

¹³ C. MANCA, *Il libro dei conti di Miquel Ça-Rovira*, cit.

¹⁴ C. CARRÈRE, *Barcelone centre économique à l'époque des difficultés 1380-1462*, Paris-La Haye 1967 (ed. catalana, *Barcelona 1380-1462. Un centre econòmic en època de crisi*, voll. 2, Barcelona 1977); C. BATLLE, *L'expansió baixmedieval (segles XIII-XV)*, vol. III de *Historia de Catalunya*, dir. Pierre Vilar, Barcelona 1988, *passim* i la bibliografia ací publicada.

¹⁵ J. ZURITA, *Anales de la Corona de Aragón*, Saragossa 1610, X, XIII, 1 c.p. 768.

¹⁶ P. E. GUARNERIO, *Un sirventese del re Pietro IV d'Aragona intorno a Cagliari*, dins «Archivio Storico Sardo», vol. II (1906), pp. 434-436.

¹⁷ L. D'ARIENZO, *Una nota sui consolati catalani in Sardegna nel secolo XIV*, dins «Annali della Facoltà di Scienze Politiche», vol. 3°, Càller 1979. Vegeu també R. DI TUCCI, *I Consoli in Sardegna (sec. XII-XVII)*, dins «Archivio Storico Sardo», vol. VIII (1912); ID., *La condizione dei mercanti stranieri in Sardegna durante la dominazione aragonese*, dins «Archivio Storico Sardo», vol. VII (1911).

¹⁸ C. BATLLE, *Noticias sobre los negocios de mercaderes de Barcelona en Cerdeña hacia 1300*, dins *La Sardegna nel mondo mediterraneo. Atti del primo convegno internazionale di studi geografico-storici (Sassari, 7-9 aprile 1978)*, vol. 2: *Gli aspetti storici*, a cura de M. BRIGAGLIA, Sàsser 1981, pp. 277-289. Sobre la presència catalana a Oristany abans de la conquesta, vegeu també F. ARTIZZU, *Penetrazione catalana in Sardegna nel secolo XII*, dins *Studi storici in onore di Francesco Loddo Canepa*, vol. II, Florència 1959, pp. 11-27.

¹⁹ J. VICENS VIVES, *El «redreç» de la economia catalana de 1481. Origenes del mercantilismo en España*, dins *Studi in onore di Armando Saporì*, vol. II, Milà 1957; J. VICENS VIVES - L. SUAREZ FERNANDEZ - C. CARRÈRE, *La economia de los países de la Corona de Aragón en la baja Edad Media*, dins ACHCA, VI, Madrid 1959, pp. 104-113.

²⁰ C. MANCA, *Aspetti dell'espansione economica catalano-aragonese nel Mediterraneo occidentale. Il commercio internazionale del sale*, Milà 1966.

²¹ M. TANGHERONI, *Aspetti del commercio dei cereali*, cit.

²² C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462*, cit., vol. I, pp. 431-439. Vegeu també L. CAMÒS, *Referencias documentales en torno al trafico del coral en Barcelona en el siglo XV*, dins «Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona», XIX (1946), pp. 145-204; G. ZANETTI, *La pesca del corallo in Sardegna. Profilo storico*, dins «Studi Sassaresi», XX (1946).

²³ J. VICENS VIVES, *Evolución de la economia catalana durante la primera mitad del siglo XV*, dins ACHCA, IV, Barcelona 1976, p. 16.

²⁴ M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani e l'espansione della Corona d'Aragona nel secolo XV*, Nàpols 1972, p. 148.

²⁵ C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462*, cit., vol. II, p. 93.

²⁶ M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani*, cit., p. 159.

²⁷ M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani*, cit., p. 334.

Digne de nota és el cas relatiu a les transaccions comercials entre Catalunya i Sardenya a càrrec del mercader barceloní Gaspar Montmany des del 1436 al 1462, dins C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462*, cit., vol. II, pp. 423-427, quadre IIIb.

²⁸ E. FERRUSOLA, *Datos sobre el comercio entre Barcelona y Cerdeña en la II mitad del siglo XV*, dins *Atti del VI Congresso internazionale di Studi sardi*, Càller 1962, vol. I, pp. 343-371; M. MARSÀ, *Le relazioni commerciali tra Cagliari e Barcellona nella prima metà del sec. XIV*, dins «Medioevo. Saggi e rassegne», n. 5, Càller 1980, pp. 65-103.

²⁹ R. VIOLANT I SIMORRA, *Paralelismes culturals*, cit., pp. 282-287.

³⁰ Es vegin, entre els altres, l'*Atlas* annexat a A. FERRERO DE LA MARMORA, *Voyage en Sardaigne*, París 1839-1840; i les taules reproduïdes dins els volums de F. ALZIATOR, *La collezione Luzzietti e La collezione Cominotti*, Roma 1963.

³¹ Dins les «veus» que interessien les viles de Sardenya, fitxades al segle XIX per V. ANGIUS per al *Dizionario geografico-storico-statistico-commerciale degli Stati di S. M. il Re di Sardegna* de G. CASALIS (Torí 1833-1856, voll. 31), és minuciosament anotat el nombre dels telers domèstics que en cada lloc resulta sorprendentment elevat.

³² En aquesta direcció interessants indicis són en els assaigs de G. CARTA MANTIGLIA, *La tessitura. Materiali e tecniche della tradizione* i de P. PIQUEREDDU, *L'abbigliamento. Abiti, costumi, collezioni*, dins *Il museo etnografico di Nuoro*, Sàsser 1987.

³³ M. MARSÀ, *Le relazioni commerciali*, cit., *passim*.

³⁴ C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462*, cit., p. 340 ss.

³⁵ M. DEL TREPPO, *Assicurazioni e commercio internazionale a Barcellona nel 1428-1429*, dins «Rivista Storica Italiana», aa. LXIX-LXX (1957-1958), p. 54 i ss.

³⁶ M. DEL TREPPO, *I mercanti catalani*, cit., p. 234.

³⁷ C. CARRÈRE, *Barcelona 1380-1462* cit., vol. I, p. 390 i ss; C. VARALDO, *Rapporti tra Savona e la Sardegna nord-occidentale tra XV e XVI secolo*, dins *La Sardegna nel mondo mediterraneo*, cit., vol. II, p. 358.

Sobre la població fluctuant en els ports mediterranis vegeu P. CORRAO, *La popolazione fluttuante a Palermo fra '300 e '400: mercanti, marinai, salariati*, dins *Problemi di storia demografica nell'Italia medievale, Relazioni*, Università degli studi di Siena, Dipartimento di Storia, 28-30 gennaio 1983 (ed. provisional), pp. 303-313.

³⁸ C. VARALDO, *Rapporti tra Savona e la Sardegna*, cit., pp. 358-359.

³⁹ A. DE LO FRASO, *Los diez libros de fortuna de amor*, Barcelona 1573, prològ, fol. 10.

⁴⁰ P. AMAT DI SAN FILIPPO, *Indagini e studi sulla storia economica della Sardegna*, dins «Miscellanea di Storia italiana», s. III, vol. VIII, Torí 1903, pp. 414-415.

⁴¹ A. DURAN I SANPERE, *Barcelona i la seva història. L'art i la cultura*, Barcelona 1975, p. 348-352.

⁴² S. LIPPI, *Inventario dell'archivio comunale di Cagliari*, Càller 1897, pergami n. 380, p. 210; pergami n. 447, p. 231.

⁴³ F. LODDO CANEPA, *Stato economico e demografico di Cagliari allo spirare del dominio aragonese in rapporto all'attività commerciale mediterranea*, dins ACHCA, VI, p. 586 ss.

⁴⁴ J. DAY, *L'economia de la Sardènia catalana*, dins *Els catalans a Sardènia*, cit., p. 19.

⁴⁵ F. LODDO CANEPA, *Stato economico e demografico*, cit., p. 589 ss.

⁴⁶ R. DI TUCCI, *Il Libro Verde della città di Cagliari*, Càller 1925, doc. LXXV, p. 195; M. PINNA, *Le Ordinazioni dei Consiglieri del Castello di Cagliari del secolo XIV*, dins «Archivio Storico Sardo», vol. XVII (1929), p. 138.

⁴⁷ A propòsit de les diferències entre *gremi* i *confraria* vegeu J. VICENS VIVES, *Manual de historia económica de España*, Barcelona 1974, p. 178; P. MOLAS RIBALTA, *Los gremios barceloneses del siglo XVIII. La estructura corporativa ante el comienzo de la revolución industrial*, Madrid, 1970, p. 99 ss.

⁴⁸ S. LIPPI, *Statuti delle corporazioni d'arti e mestieri della Sardegna*, dins «Bullettino bibliografico sardo», voll. IV-V (1905-1906).

⁴⁹ Sobre les «Ordenacions» callereses vegeu M. PINNA, *Le Ordinazioni dei Consiglieri*, cit., *passim*; per les «Ordenances» d'Hug IV d'Arborea vegeu P. TOLA, *Codex Diplomaticus Sardiniae*, Torí 1868, vol. I, p. 625.

⁵⁰ S. LIPPI, *Statuti*, cit.; A. PINO BRANCA, *Gli Statuti dei Gremi Artigiani della Città di Alghero*, dins «Miscellanea di Storia italiana», s. III, t. XX, Torí 1924, pp. 493-517; R. DI TUCCI, *Le corporazioni artigiane della Sardegna*, dins «Archivio Storico Sardo», vol. XVI (1926), pp. 33-160; A. ERA, *Un antico libro di Ordinanze del Comune di Sassari*, dins «Studi Saresesi», s. II, vol. XXI (1948); R. DI TUCCI, *Documenti e notizie per la storia delle arti e delle industrie artistiche in Sardegna dal 1570 al 1620*, dins «Archivio Storico Sardo», vol. XXIV (1954); M. T. PONTI, *I gremi sassaresi del secolo XVI*, dins «Archivio Storico Sardo», vol. XXVI (1959), pp. 219-254; F. LODDO CANEPA, *Statuti inediti di alcuni gremi sardi*, dins «Archivio Storico Sardo», vol. XXVII (1961), pp. 177-442; M. T. PONTI, *Ordinanze inedite dei gremi sassaresi del secolo XVI*, dins *Studi storici e giuridici in onore di Antonio Era*, Pàdua 1963, pp. 310-319.

⁵¹ C. MANCA, *Il libro dei conti di Miquel Ça-Rovira*, cit., p. 95 ss.

⁵² M. PINNA, *Le Ordinazioni dei Consiglieri*, cit.

⁵³ M. L. WAGNER, *Los elementos español y catalán en los dialectos sardos*, dins «Revista de Filología española», vol. IX (1922), p. 236 ss.; A. GRIERA, *Els elements catalans en el Sard*, dins «Boletín de dialectología catalana», t. X (1922), pp. 133-139; M. L. WAGNER, *La vita rustica della Sardegna rispecchiata nella sua lingua*, Càller 1928; Id., *La lingua sarda. Storia, spirito e forma*, Berna 1951, pp. 183-244; Id., *España y Cerdeña*, dins «Arbor», XXV (1953), pp. 160-173; Id., *El catalán en los dialectos sardos*, dins «Boletín de Dialectología Española», XXXIV (1956-57), pp. 609-616; G. PAUUS, *Els mots catalans dels dialectes sards*, dins *Els catalans a Sardènia*, cit., p. 155-163.

⁵⁴ R. DI TUCCI, *Le corporazioni artigiane*, cit., p. 73.

⁵⁵ M. L. WAGNER, *La vita rustica*, cit., p. 116.

⁵⁶ R. DI TUCCI, *Le corporazioni artigiane*, cit., p. 82.

⁵⁷ F. LODDO CANEPA, *Statuti inediti*, cit., p. 365 ss.

⁵⁸ G. U. ARATA - G. BIASI, *Arte sarda*, Milà 1935.

⁵⁹ Sobre les tradicions populars de matriu catalana no existeix de moment algun estudi de relleu, fora de les obres relatives a Càller escrites per F. ALZATOR, *Picaro e folklore* (Florència 1959) i *La città del sole* (Càller 1963). Vegeu també G. PALOMBA,

Tradizioni, usi, costumi di Alghero, dins «Archivio Storico Sardo», vol. VII (1911), p. 211 ss.; M. L. WAGNER, *La vita rustica*, cit.; F. ALZIATOR, *Il folklore sardo*, Sàsser 1978; J. AMADES, *Costumari català. El curs de l'any*, voll. 5, Barcelona 1982-83 (reimp. anast.).

⁶⁰ D. SCANO, *Storia dell'arte in Sardegna dal XI al XIV secolo*, Càller 1907; C. ARU, *La pittura sarda nel Rinascimento*, dins «Archivio Storico Sardo», voll. XV (1925) i XVI (1926); R. DELOGU, *L'architettura del Medioevo in Sardegna*, Roma 1953; R. SERRA, *Il Santuario di Bonaria in Cagliari e gli inizi del Gotico-catalano in Sardegna*, dins «Studi sardi», vol. XIV-XV (1955-57), pp. 333-354; C. MALTESE, *Persistenza di motivi arcaici tra il XVI e il XVIII secolo in Sardegna*, dins «Studi sardi», vol. XVII (1959-61), pp. 462-472; J. AINAUD DE LASARTE, *Les relacions econòmiques de Barcelona amb Sardenya i la seva projecció artística*, dins ACHCA, VI, pp. 637-645; A. FLORENSA, *Il gotico catalano in Sardegna*, dins «Bollettino del Centro di Studi per la storia dell'architettura», n. 17, Roma 1961; C. MALTESE, *Arte in Sardegna dal V al XVIII*, Roma 1962; A. FLORENSA, *La posizione del gotico in Sardegna*, dins «Atti del XIII Congresso di Storia dell'architettura (Sardegna)», vol. I, Roma 1966, pp. 213-223; G. AGNELLO, *L'architettura aragonese-catalana in Italia*, Palerm 1969; C. MALTESE - R. SERRA, *Episodi di una civiltà anticlassica*, dins AA.VV., *Sardegna*, Venècia 1970; R. SERRA, *Retabli pittorici in Sardegna nel Quattrocento e nel Cinquecento*, Roma 1980; J. AINAUD DE LASARTE, *La pittura sardo-catalana*, dins *Els catalans a Sardenya*, cit., pp. 111-123; R. SERRA, *L'arquitectura sardo-catalana*, dins *Els catalans a Sardenya* cit., pp. 125-154; AA.VV., *Cultura quattro-cinquecentesca in Sardegna. Retabli restaurati e documenti*, Càller 1985; D. PISCARMONA, *La pittura in Sardegna nel Quattrocento*, dins *La pittura in Italia. Il Quattrocento*, II, Milà 1987, pp. 488-496; Id., *La pittura in Sardegna nel Cinquecento*, dins *La pittura in Italia. Il Cinquecento*, II, Milà 1988, pp. 527-534.

⁶¹ Sobre la tradició artística dels argenters vegeu C. ARU, *Argentieri cagliaritari del Rinascimento*, dins «Pinacoteca», I (1929), pp. 127-211; R. DELOGU, *Contributi alla storia degli argentieri sardi del Rinascimento*, dins «Mediterranea», n. 5 (1933), pp. 31-36; R. SERRA, *Sull'oreficeria dei secoli XVI e XVII in Sardegna secondo Angelo Lipinsky*, dins «Studi sardi», XXI (1968-70), pp. 685-692; Id., *Argenti sassaresi dal primo Cinquecento al tardo Settecento*, dins *Studi in onore di Giovanni Lilliu*, Càller 1985, pp. 153-165; M. CORDA, *Arti e mestieri nella Sardegna spagnola. Documenti d'archivio*, Càller 1987, p. 65 ss.; C. TASCIA, *Nuovi documenti sugli argentieri cagliaritari tardo-medioevali*, dins «Archivio Storico Sardo», vol. XXXVI (1989), pp. 153-193.

⁶² C. ARU, *La pittura sarda nel Rinascimento*, cit.